# İbn Bâcce'nin Mantık Anlayışı

**Doç. Dr. Muhammet Nasih Ece**[1]

## Giriş

İbn Bâcce, İspanya sınırlarında yer alan Saragossa'da, 470/1077 tarihinde dünyaya geldi. Hekimlik ve vezirlik gibi mesleklerde oldukça hareketli bir yaşam süren Endülüs'ün ilk önemli filozofu 533/1139'da Fas'ta vefat etti.

Yaşadığı dönemde ve sonraki zamanlarda düşünsel etkinliği apaçık görülen İbn Bâcce felsefesinin Aristotelesçi anlamda apodeiktik/burhanî düzeye sahip olduğu ve Doğu İslam dünyasında üretilen felsefenin düzeyinden nitelik olarak farklı olmadığı görülmektedir.[2] Kendi dönemine yakın filozof ve tarihçilerin görüşlerine bakılırsa Endülüs'te gerçek anlamda felsefe ve mantığın İbn Bâcce ile başladığı ve onun düşünceleriyle sonraki döneme öncülük eden ilk filozof olduğu söylenebilir.[3]



İbn Bâcce, Fârâbî'nin (öl. 339/950) bazı mantık metinlerine *talik*ler yazma tarzıyla Endülüs'te mantık bilimine alan açmakla birlikte İbn Rüşd'de (öl. 595/1198) zirvesini bulacak mantık çalışmalarına öncülük eden kişidir. Bu anlamda onun mantık bilimine katkısı, bir açıdan Doğu İslam dünyasında unutulmaya

1 Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Mantık Anabilim Dalı, Van, Türkiye, hermesece2009@hotmail.com, orcid.org/0000-0003-2270-0502.

2 Míquel Forcada, "Ibn Bajja and the Classification of the Sciences in al-Andalus", *Arabic Sciences and Philosophy* 16/1 (2006), 288.

3 İbn Tufeyl, *Hay bin Yakzan*, çev. Y. Ö. Özburun vd. (İstanbul: İnsan Yayınları, 2019), 15-16. El-İmam'ın İbn Bâcce hakkındaki düşünceleri için bk. İbn Bâcce, *Resâil İbn Bâcce el-ilâhîyye*, (içinde) thk. Macit Fahri (Beyrut: Daru'n-Nehâr, 1991), 176-177; Maimonides, *Delâletü'l-Hâirîn*, çev. Osman Bayder-Özcan Akdağ (Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2019), 231, 271, 320, 322, 512. Muhammed Abid el-Câbirî, *Felsefî Mirasımız ve Biz*, çev. A. Said Aykut (İstanbul: Kitabevi, 2003), 21.

yüz tutmuş Fârâbî mantığının canlanması, diğer açıdan İbn Rüşd eliyle inşa edilecek Aristoteles (öl. MÖ 322) mantığının yeniden yorumlanıp ortaya çıkarılması bakımından dikkate değerdir.[4]

İbn Bâcce mantığı, Fârâbî etkisinde gelişen bir mantıdır. Bunun formel göstergesi, onun tüm mantık metinlerini Fârâbî'nin mantıktır metinleriyle bağlantılı bir teknikle kaleme almış olmasıdır. Bu, onun Fârâbî'yi otorite kabul ettiğini göstermektedir. Bu durum, İbn Bâcce mantığının Fârâbî mantığının bir tekrarından ibaret olduğu anlamında yorumlanmamalıdır. Onun mantığı, Fârâbî mantığının kendince önemsediği konularda bir açımlama, genişletme ve derinleştirme olarak değerlendirilebilir. İnformel göstergesi ise İbn Bâcce'nin ele aldığı mantık konularında esaslı olarak Fârâbî'den farklı düşündüğüne dair bir görüş ve yaklaşım sergilememesidir. İbn Bâcce'nin birçok noktada Fârâbî'den farklı uzanımlar inşa etmesi veya onda bulunmayan bazı problemleri ele alması bu tezi yanlışlamaz.[5] Bunun genişletme ve derinleştirme olarak yorumlanması daha doğru olur.



İbn Bâcce'nin mantıktaki talik yazım tarzı, Fârâbî'nin metinlerinin bazen konu sıralaması takip edilerek bazen takip edilmeden bazen de hiçbir atıf yapılmaksızın serbest bir nitelik arz etmektedir. Bu çerçevede onun mantık eserlerini sayacak olursak bunlar: 1) *Teʿâlîk ʿalâ Kitâbi Îsâgûcî li'l-Fârâbî* 2) *Gharażu Ebî Naṣr fî Îsâgûcî* 3 Teʿâlîk ʿalâ Fuṣûli'l-ḫamse li'l-Fârâbî 4) *Teʿâlîk ʿalâ Kitâbi'l-Makûlât li'l-Fârâbî* 5) *el-İrtiyâż ʿalâ Kitâbi'l-Makûlât* 6) *Teʿâlîk ʿalâ Kitâbi Bârî Arminyâs eyyühe'l-ʿİbâre* 7) *Teʿâlîk ʿalâ Kitâbi'l-Ḳıyâs ve't-Taḥlîl li'l-Fârâbî* 8) *el-İrtiyâż fî Kitâbi't-Taḥlîl'*dir.

Bu yazı, yukarıda adı zikredilen eserlerinden hareketle İbn Bâcce'nin mantık bilimine ilişkin temel görüşlerini incelemeyi amaçlamaktadır. Bu çerçevede ele aldığımız konular; mantığa hazırlık, kategoriler, önermeler ve kıyas genel başlıkları altında şekillenecektir.

4 Nicholas Rescher, *İslam Mantık Tarihi*, çev. Ahmet Kayacık (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 289.

5 İbn Bâcce mantığının Fârâbî ile bağlantısını daha detaylı görmek için bk. Muhammet Nasih Ece, *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbî Bağlantıları* (Konya: Çizgi Yayınları, 2021), 16-22.

## 1. Mantığa Hazırlık/Giriş

Klasik anlamda mantık, felsefe ve bilim için giriş olarak düşünülmüştür. Bunun yanında bir bilim olarak öğretim açısından mantığın da girişinden veya hazırlığından bahsedilebilir. Bu çerçevede, İbn Bâcce'nin mantığa hazırlık olarak algıladığını düşündüğümüz konuları; felsefenin/bilimin bölümleri ve mantığın neliği, beş sanat, beş tümel ve son olarak beş fasıl başlıkları altında incelemeye çalışacağız.

### 1.1. Felsefe/Bilimler Sınıflaması ve Mantığın Neliği

Felsefeyi "kesin bilgiyi elde etmek açısından varlıkları konu edinen sanat" şeklinde tanımlayan İbn Bâcce, felsefe veya bilim sınıflarını teorik olmasından dolayı kıyasın sanatları olarak isimlendirir ve bunları sırasıyla metafizik, fizik, siyaset, matematik ve mantık şeklinde sınıflandırır.[6] Görüldüğü şekilde, bu sınıflamasıyla İbn Bâcce mantığı bilimlere dâhil etmektedir.

Ona göre mantık, kesin bilgiye ulaştıran kuralları öğreten sanattır. Edindiği konu bakımından mantık, insan zihninde oluşan düşüncelere ilişen bütün eklentileri kapsamaktadır. Bu eklentilerin bilinmesiyle zihinde oluşan varlığa ilişkin doğru bir kavrayış için mantığı bir araç konumunda değerlendiren İbn Bâcce, mantığa dair iki yaklaşımın varlığına işaret etmektedir. Birincisi, mantığı felsefenin bir aracı olarak; ikincisi, felsefenin bir parçası olarak gören yaklaşımdır. Her iki yaklaşıma karşı uzlaştırıcı bir tutum sergileyen İbn Bâcce'nin nazarında mantık için iki durum da geçerlidir. Yani mantık hem felsefe için araç hem de felsefenin bir parçası olarak düşünülmelidir. İbn Bâcce diğer disiplinler için ilim ifadesini kullanırken, mantık için daha çok sanat ifadesini kullanmaktadır. Bu, bilimler sınıflamasında gösterse de mantığı daha çok yöntembilim olarak düşündüğüne yorumlanabilir.[7]



6 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbi Îsâgûcî li'l-Fârâbî", *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*, thk. Mâcit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994), 27.

7 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbi Îsâgûcî li'l-Fârâbî", 28. Ayrıca bk. Míquel Forcada, "Ibn Bajja and the Classification of the Sciences in al-Andalus", 297, 300.; Josef Puig Montada, "Endülüs'te Felsefe: İbn Bâcce ve İbn Tufeyl", *İslam Felsefesine Giriş*, ed. Peter Adamson-Richard C. Taylor, çev. Cüneyt Kaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2008), 174-175.

### 1.2. Beş Sanat

İbn Bâcce'ye göre disiplinler, kıyasî olan ve olmayan şeklinde ayrılır. Beş sanat, kıyasî disiplinlere dâhildir.[8]

Epistemik yetkinleşmeyi apodeiktik/burhanî bilgide gören İbn Bâcce, bu açıdan mantığı, esas olarak burhana/kesinlik bildiren bilgilere has kılmaktadır. Mantığın esas amacının burhanî düzeyde bilgi sağlamak olduğu ileri sürülse de onun işlevi burhanla sınırlı tutulamaz. Bu bakımdan İbn Bâcce'ye göre burhanın dışında mantığın ilgilendiği diyalektik/cedel, sofistik/safsata, retorik/hitabet ve poetik/şiir sanatları veya muhataba göre bilgi düzeyleri de söz konusudur.[9] Diyalektik, varlık üzerine araştırmada bulunurken kanıtlanmak ve çürütülmek istenen görüşlerin yaygın, genel öncüller veya genel geçer bilgiler/meşhûrât aracılığıyla yapılmasıdır. Apodeiktik bilgiler, kesinlik ve zorunluluk bildirmesine karşın, diyalektik güçlü zan oluşturmaktadır. Sofistik, varlık araştırmasında muhatabı yanıltmaya dönüktür. Doğruyu yanlış, yanlışı doğru şeklinde göstermeye çalışan bir yöntemdir. Retorik, varlık üzerine kabul edilen/makbûlât öncüller yoluyla kanıtlamada bulunmaktır. İtibar edilen şahısların söylemleri geçerli kabul edilir. Bununla amaçlanan, bir şeye ilişkin sükûnet oluşturmaktır. Halk nezdinde apodeiktik yöntemle onay almanın mümkün olmadığı yerlerde retorik yöntem kullanılabilir. Son olarak poetik ise; hayaller, hikâyeler ve temsillerle varlığa ilişkin konuşmaları kapsamaktadır. Bu sanatın işlevi halka dönük olup, bilimlerde tasavvur edilenleri söz konusu yollarla anlaşılır kılmaktır.[10]



İbn Bâcce, felsefe ile burhanı eş değer düşünerek burhanın dışındaki sanatları felsefenin dışında tutmaktadır. Burhanın dışındaki sanatlar üzerine yazı yazmaması, bu düşüncesinin bir

8 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbi Îsâgûcî li'l-Fârâbî", 29.

9 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbi Îsâgûcî li'l-Fârâbî", 28.

10 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbi Îsâgûcî li'l-Fârâbî", 28-29; Fârâbî, "İhsâu'l-ulûm", *Mantığa Giriş Risâleleri*, çev. Yaşar Aydınlı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 110-118, 120-123.

sonucu olarak düşünülebilir. Ona göre, burhanın dışındaki sanatlar sadece muhatabın bilgi seviyesi göz önünde bulundurulduğunda bir işleve sahiptir. Bunların varlık sebebi, burhandan aşağı kalan muhatapların epistemik seviyeleridir. Oysa felsefeyle özdeşleştirilen burhan, muhatabın durumuna bakılmaksızın sadece olması ve ulaşılması gereken çıkarımlarda kullanılır.[11]

### 1.3. Beş Tümel

İbn Bâcce tümelliği, tekilleri için bütünlük oluşturan ve tekillerinin kendisinde birer parça olan müfret lafız olarak tanımlamaktadır. Tümellerin gerçekte karşılığı bulunanlar ve bulunmayan şeklinde bir ayrıma giderek dış dünyada karşılığı bulunmayan tümelleri gerçek bulmayan İbn Bâcce, nesnel karşılığı bulunan tümelleri de üç kısma ayırmaktadır. Birincisi, kendisi için aynı anda ve birlikte birçok tekilinin var olduğu tümeldir. "İnsan" ve "at" gibi. İkincisi, birçok tekili bulunmakla birlikte, bir anda iki tekilin toplanmasının mümkün olmadığı tümellerdir. "Ay tutulması" gibi. Birden fazla ay tutulması düşünülebilir, ancak bunlar farklı zamanlarda gerçekleşmektedir. Aynı zamanda meydana gelmemeleri, onların tümel olarak düşünülmelerine engel değildir. Üçüncüsü ise, tek bir tekili bulunan tümellerdir. "Güneş" ve "Ay" gibi.[12]



İbn Bâcce; klasik bilinen beş tümelden olan cins, tür, ayrım, özgülük ve ilineği kabul etmektedir. Beş tümeli ayrı ayrı ele almak yerine, haklı olarak, birbiriyle bağlantılı bir şekilde inceleyen İbn Bâcce'ye göre, özsel olanları ifade etmede cins, tür ve ayrım; ilintisel olanı belirlemede özgülük ve ilinek; genel olanı belirlemede cins ve ilinek; bir ayrım inşa etmede ayrım, özgülük ve ilinek gibi kategoriler oluşturularak birlikte alınmaları gerekmektedir.[13] Cins ve tür, "O nedir?" sorusuna karşı bir şeyin özüne dair bilgi vermektedir. Cins genel, tür özeldir. Ayrım, türü cins içinde ayrıma, özgülük türe özgü olanı ilinek ise cinse ve üst

11 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbi Îsâgûcî li'l-Fârâbî", 29.

12 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbi Îsâgûcî li'l-Fârâbî", 42-43.

13 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbi Îsâgûcî li'l-Fârâbî", 31.

cinslere ait ayrımlarda bulunmaktadır. İbn Bâcce'nin beş tümel için verdiği örnekler; hurma ağacının kendisi tür, onun ağaç olması cins, insan için düşünmek ayrım, at için kişnemek özgülük ve bir cisim için beyaz olmak ilinek şeklindedir.[14]

### 1.4. Beş Fasıl

Beş fasıl ifadesi, Fârâbî'nin bir eserinin kısaltılmış hâlidir ve bunun tam adının Türkçesi, *Mantık Sanatına Başlamak İsteyen Kimsenin Bilmek Zorunda Olduğu Şeylerin Tamamını Kapsayan Fasıllar ki, Onlar Beş Fasıl* şeklindedir. İbn Bâcce'nin ifade ettiği üzere Fârâbî'nin bu eserle amaçladığı şey, mantığa başlayanların bilmek zorunda olduğu bazı temel bilgilerdir. Beş fasıl şu konulardan oluşmaktadır: 1) teknik terimler, 2) tasdik çeşitleri, 3) özsellik-ilintisellik, 4) öncelik-sonralık, 5) delalet lafızları. İbn Bâcce'ye göre bu konularda bilgi sahibi olmayanların mantık bilimine nüfuz etmesi mümkün değildir.[15] Beş faslın bilgisi, sadece mantık değil, klasik dönem anlamıyla tüm felsefe disiplinleri için gereklidir. Bunları kısaca ele alacak olursak:



#### 1.4.1. Teknik Terimler

Bir sanat, meslek ve bilim dalı mensupları tarafından ilgili alanda kullanılan özel anlamlara sahip terimlerdir. "Alan terminolojisi" olarak ifade edebileceğimiz teknik terimlerin gözetilmesinin bilimsel faydasını değerlendiren İbn Bâcce'ye göre bu bölümün amacı, genel bir bakışla, her disiplinin/teknik alanın kendine has bir terminolojisi olduğunun kavratılması ve belli disiplinlerce kullanılan terimlerin halkın kullanımından farklı olabileceği bilincinin oluşturulmasıdır. Buna bağlı olarak halkın değil, teknik alanın uzmanlarınca kullanılan terimlerin anlamlarına dikkat

14 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbi Îsâgûcî li'l-Fârâbî", 31-32.; İbn Bâcce, "Garazu Ebî Nasr fî Îsâgûcî", *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*, thk. Mâcit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994), 56-60.

15 Fârâbî, "Kitâbu Îsâgûcî ey el-Medhal", *Mantığa Giriş Risaleleri*, çev. Yaşar Aydınlı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 82.; İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ fusûli'l-hamse li'l-Fârâbî", *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*, thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994), 64.

etmek gerekir. Örneğin, halk dilinde bulunan bazı ifadelerin tıp biliminde ayrı bir anlamla kullanıldığında, disiplinin sahiplerince kabul edilen anlama bakılması gerekir. İlaç ismi olan "çinşahı" buna örnek verilebilir.[16]

1.4.2. Tasdik Türleri

Tasdik türlerini Fârâbî'de geçtiği gibi alıntılayan İbn Bâcce, herhangi bir çıkarım işlemi olmaksızın doğrudan gerçekleştiğini ifade ederek, bunları dört sınıfa ayırmaktadır. 1) Kabul edilenler/makbûlât: İtibar sahibi olduğu kabul edilen kişilerden alınan bilgilerdir. 2) Yaygın olanlar/meşhûrât: Ya "Anne-babaya iyilik yapmak bir görevdir." türünden toplumca çok yaygın olan bilgileri ya da tıpta doktorlar gibi bir alanın uzmanlarınca yaygın olarak kabul gören bilgileri ihtiva etmektedir. 3) Duyulur olanlar/mahsûsât: Herhangi bir duyu organıyla algılanan bilgilerdir. 4) İlk düşünülürler/ma'kûlâtun uvel: Yaratılışta sahipmiş gibi hissedilen, başka türlü olması mümkün olmayan, zihne nereden ve nasıl geldiği noktasında bir fikre sahip olunmayan bilgilerdir. "Üç sayısı tektir." ve "Bir şeyin parçası o şeyden daha küçüktür." gibi.[17] Tasdik türlerinin bilinme gerekliliğini doğrudan mantık bilimiyle ilişkilendiren İbn Bâcce'ye göre, bu sınıfların bilgisinden yoksun olan kişilerin zihinleri karışık olur ve mantık bilimini öğrenmeleri de oldukça zor hâle gelir. Birçok insan, tasdik çeşitlerini birbirinden ayırmadığı için çok iyi bildiği meselelerde bile sıkıntılar yaşayabilmektedir. Bu nedenle mantığa yeni başlayanlar, bu faslın içeriğinde yer alan bilgilere sahip olmalı ve bunları birbirinden ayırabilmelidir.[18]



1.4.3. Özsellik/Bizzat-İlintisellik/Bilaraz

Bir şeyin bir şey içinde veya bir şey ile birlikte olması gibi

16 Fârâbî, "el-Fusûlü'l-Hamse", *Mantığa Giriş Risaleleri*, çev. Yaşar Aydınlı (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 34-34.; İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ fusûli'l-hamse li'l-Fârâbî", 64-65.

17 Fârâbî, "el-Fusûlü'l-Hamse", 36-38.

18 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ fusûli'l-hamse li'l-Fârâbî", 65.

ilişkisel durumlar özsel veya ilintisel olabilir. Örneğin, canlı için boğazlanmak ile ölümün, beşin iki ile çarpımında on sayısının elde edilmesinin ilişkileri özseldir. Bir yerde şimşeğin çakması esnasında bir kimsenin o anda ölmesinin ilişkisi ise ilintiseldir. İbn Bâcce'ye göre, iki şey arasında varlık bulan her ilişki ya ilişkinin her iki tarafından en az birinin özünde ya da her ikisinin özünde gereklilik arz edebilir. Tek veya iki taraflı bu durum, ilişkinin özsel ve ilintisel durumunu belirler. Eğer iki şey arasındaki ilişki, sürekli veya çoğunlukla gerçekleşiyorsa bu ilişki özsel bir ilişkidir. Eğer ilişki, bağlantıyı sağlayan iki taraftan sadece birinin özünde ve azlıkla gerçekleşiyorsa burada ilintisel bir ilişki söz konusudur. Olgu ve olaylara dair özsellik ve ilintiselliğin insan açısından en dikkate değer tarafı, bunun epistemolojik boyutudur. Buna dikkat çeken İbn Bâcce'ye göre, burhanî (felsefi ve bilimsel) bilgilerin tamamında sebep-sonuç ilişkileri özseldir. Bunun tersi olan yerlerde ise ilişkiler ilintiseldir.[19]



1.4.4. Öncelik-Sonralık

Fârâbî, mantığa başlamadan önce öğrenilmesi gereken beş bölüme dâhil ettiği konulardan biri de öncelik-sonralık meselesi ve alt türleridir. Fârâbî; zaman, tabiat, sıra, erdem ve sebep olmak üzere beş tür öncelik-sonralık saymaktadır.[20] Bunu ve alt türlerini olduğu gibi kabul eden İbn Bâcce, bunun üçüncü fasla, yani özsel-ilintisel oluşa zorunlu olarak tâbi olduğuna dikkat çeker. Çünkü bir yanda özsel-ilintisel olan arasında bir öncelik-sonralık ilişkisi öbür yanda sayılan her beş öncelik-sonralığın özsel-ilintisel olma durumları söz konusudur. Önce olanların verdiğini, sonra olanların vermemesi veya önce olanlardan gerekenlerin sonra olanlardan gerekmemesi gibi öncelik-sonralık ilişkisi, özsel-ilintisel oluşla alakalıdır. Bu sebeple özsellik-ilintisellikte olduğu gibi, İbn Bâcce; öğrenim esnasında zihinde varlığın belli bir sıra

19 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbi Îsâgûcî li'l-Fârâbî", 35-36.

20 Fârâbî, "el-Fusûlü'l-Hamse", 40.

düzeninde ele alınmasını zorunlu görmektedir.[21]

1.4.5. Delalet Lafızları

Mantığa başlamadan önce öğrenilmesi gereken fasılların beşincisi, lafızların delaleti hakkındadır. Burada Fârâbî ve İbn Bâcce, delalet lafızlarını temelde müfret/tek sözcüklü ve bileşik şeklinde ayırdıktan sonra müfretleri de isim, fiil ve edat; bileşikleri de söz, tanım ve betim şeklinde üçlü sınıflamaya tabi tutmaktadırlar. Bileşik olmayan lafızlar bileşik olanların öğeleri durumunda ele alınarak bunların yapıları detaylı bir şekilde analize tabi tutulur.[22] Bura ele alınan konular daha çok önerme ve tanım konusuna ilişkin bilgilerdir. Bileşik olmayanlar, tanım ve önermenin unsurları olarak; bileşik olanlar da yargısal bildirimi olan tümceler içinde işlevsellikleri itibarıyla incelenmektedir.

## 2. Kategoriler

Yunanca "ketegorien" ifadesi; en genel yüklenme tarzı, varlığın nihai ve en temel cinsleri, en temel düşünülürler, en genel sınıflar, üstünde başka cinslerin olmadığı en üstün cins kavramlar gibi anlamlarda kullanılmıştır. Zihinsel nesneler sonsuz sayıda özelliğe sahiptir; bu özellikleri üzerinden anlaşılır kılmak için bunların birtakım gruplamalar hâlinde ele alınması gerekir. İşte kategoriler, benzerlik ve farklılıklarına göre tekil özellikleri içinde toplayan en üstün cinsleri ifade etmektedir.[23]



### 2.1. Kategorilerin Neliği

Kategorileri basit anlamlar/kavramlar olarak düşünen İbn Bâcce'ye göre, Aristoteles'in değindiği gibi önermelerin maddeleri olmaları yanında, esasında bilgilerin sistem kazanması bakımından en genel tasnifler ve kendi içinde ayrı birlikler sunmaları gibi özelliklere sahiptir. Nesnede tekillerini bulan kavramlar, benzerlik ve farklılıkları hesaba

21 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ fusûli'l-hamse li'l-Fârâbî", 68-70.

22 Fârâbî, "el-Fusûlü'l-Hamse", 44, 54; İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ fusûli'l-hamse li'l-Fârâbî", 71-76.

23 Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimler Sözlüğü*, çev. Hakkı Hünler (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004), 179.; Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013), 917.; İbrahim Emiroğlu-Hülya Altunya, *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü* (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018), 176.

katılarak belli tasniflere tabi tutulmazlarsa oluşturulan bilgilerin doğru bir şekilde düzenlenmesi mümkün olmayacaktır. İşte kategoriler teorisi, duyumsanan tekilleri benzerlik ve farklılıkları üzerinden en genel cinslerde birleştirerek zihnin kavramlar dünyasını düzenlemektedir.[24]

İbn Bâcce, kategorilerden genel ve özel olmak üzere iki şeyin anlaşılabileceğini söyler. Genel olarak kategoriler, tümel bir anlama delalet eder ve bu tümel anlam, bir fikir ve çıkarımla elde edilmeksizin doğrudan duyulurlara dayanır. Özel anlam ise kategorilerde ele alınan en üstün cinslerdir. Bu tarzda kategoriler, bütün nitelikleriyle birlikte Aristoteles'in belirlediği "on anlam"da toplanmaktadır.[25]

### 2.2. Kategoriler ve Mantık

Kategorilerin neliğini ortaya koyduktan sonra İbn Bâcce nazarında kategorilere ilişkin üzerinde durulması gereken en önemli konulardan biri de bunların hangi disipline konu olması gerektiği meselesidir.



İbn Bâcce'ye göre bilimlerde geçen bütün konular, on kategoriden telif edilmek suretiyle meydana gelir. Bu da düşünülürler olarak kategorilerin bütün bilimleri ilgilendiren veya onlara uzanan bir boyuta sahip olduğunu göstermektedir. Mantık biliminin kategorilerle ilişkisi ise zihinde kategorilerin varlık bulmasıyla birlikte mantığı mümkün kılan düşünülürlerin kategorilere ilişmesiyle mantık konularının varlık kazanması yönüyledir. Yani mantık biliminin konuları, zihinde var olan ilk düşünülürler olarak kategorilere ilişmek suretiyle oluşmaya başlar. Bu durumda kategoriler mantık bilimi açısından varoluşsal bir zemine sahiptir. Çünkü mantık, bunların eklentileri durumundadır. Başka bir ifadeyle mantık biliminin varlık kazanma zeminini kategoriler ve onların alt türleri oluşturmaktadır. En üst cins düşünülürler olarak kategoriler; sadece mantık için değil, tüm bilimler için böylesi bir boyuta sahiptir. Fârâbî'nin *Kitâbu'l-Hurûf*'ta işaret ettiği ve mantığın konusu olarak yorumlanan "ikinci düşünülürler/ma'kûlâtü's-sevânî", İbn Bâcce'nin

24 Nihat Keklik, *İslam Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı 2* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1970), 15.

25 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-makûlât li'l-Fârâbî", *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*, thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994), 80.

burada dile getirdiği düşüncelerle örtüşmektedir.[26] İbn Bâcce'ye göre zihinde varlık kazanan; konu, yüklem, tümel, tikel, tanım, özsellik, ilintisellik, öncelik, sonralık, benzerlik, gerektirme, bileşiklik ve bir lafızla delalet olunma gibi durumlar düşünülürler olarak kategorilere ilişenlerdir ve bunlar mantık bilimini var eden kavramlardır.[27] Onun burada ileri sürdüğü görüşlerden anlaşılan odur ki, mantığın kategorilerle ilişkisi, kategorilerin mantık olgusunun temelleri veya mantığın var olmasının ontolojik temellerini oluşturması bakımındandır.

İbn Bâcce'nin kategoriler ve mantık ilişkisini zorunlu gördüğü, ancak bu zorunluluğun bir cins-tür ilişkisinden ziyade mantığın kategorileri gerektirdiği şeklinde iki ayrı alanın ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim o, kategoriler incelemesinin sonunda kategorilerin mantık bilimine konu olmasını değindiğimiz açıdan bir benzetmeyle izah etmektedir: Bir marangozun masa yapmak amacıyla odunda varlık bulan kuruluk ve yaşlılık gibi durumları bilmesi ve kendi türleri içerisinde onları ayrıştırması gerekir. Gerçekte kuruluk ve yaşlılık, marangozun veya marangozluğun ilgi sahasına girmemektedir. Bunlar başka disiplin veya sanatlarca incelenmesi gereken durumlardır. Marangozun buradaki konusu ve amacı, odunun bir alete dönüştürülmesidir. Bu sebepten dolayı marangoz, odunda var olan kuruluk ve yaşlılığı bilmek zorundadır. İşte İbn Bâcce'ye göre kategorilerin mantıkla ilişkisi veya kategorilerin mantık biliminin konusu yapılması bu açıdan düşünülmelidir.[28] Kurduğu analoji üzerinden bakacak olursak, İbn Bâcce'ye göre mantık; kategorileri salt düşünülürler olarak değil, onları düşüncenin malzemeleri olmaları bakımından ve bir konuya yüklenenler olarak inceleme konusu yapmaktadır.



Aristoteles'in kategorilerine ilişkin yapılan araştırmalarda, kategoriler; genellikle kategori öncesi, kategoriler ve kategori sonrası olmak üzere üç ana başlık gözetilerek incelenmektedir. Bu üç bölüm Fârâbî ve İbn Bâcce'nin kategorileri inceleme biçimi için de geçerlidir. Şimdi bu alanlar için İbn Bâcce'nin düşüncelerine bakacağız.

26 Fârâbî, *Kitâbu'l- Hurûf*, çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 5.

27 İbn Bâcce, "el-İrtiyâz alâ kitâbi'l-makûlât", *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*, thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994), 104-105.

28 İbn Bâcce, "el-İrtiyâz alâ kitâbi'l-makûlât", 135.

## 2.3. Kategori Öncesi

Aristoteles kategori öncesinde, varlıkları göstermeleri bakımından terimlerin eş anlamlılık, eş adlılık ve türemişlik durumlarını ve yüklemlerin konularıyla olan ilişkilerinin dört farklı tarzını belirlemektedir.[29] Fârâbî ise yüklemlerin konularıyla olan ilişkilerinden başlar ve bu çerçeveyi belirleyen tümel ve tekil terimlerin yüklem olma durumlarını çözümlemeye çalışmaktadır.[30] İbn Bâcce, Fârâbî'nin böyle davranmasını mantıkta doğrudan etkili olan konular hakkında yazmayı amaçlayan bir tutum için uygun bir başlangıç olarak ifade etmektedir. Ona göre bu nedenle tümel ve tekil anlamların töz ve ilinti olmalarından başlamış, lafızları ilgilendiren incelemesini de *Kitâbu'l-İbâre*'ye bırakmıştır.[31]

Fârâbî'de olduğu gibi İbn Bâcce tümelleri, tümel töz ve tümel ilinti olarak iki kısma ayırmakla başlar. Tümel töz; konularının özlerini/zatlarını tanıtan, ancak özlerinin dışında herhangi bir şeyi tanıtmayan terimlerdir. Bu Aristoteles'in "konuya yüklenip, ancak bir konuda yer almayan" şeklinde ifade ettiği yüklenme tarzına karşılık gelir. Tümel ilinti ise, bazı konuların özlerini ve diğer konuların özlerinin dışındaki şeyleri tanıtır. Bu da Aristoteles'in "hem bir konuya yüklenen hem de bir konuda bulunan" dediği yüklenme tarzıdır. Tekil terimler de tekil töz ve tekil ilinti şeklinde ayrıma tabi tutulur. Tekil töz ne konunun özünü ne de özünün dışında bir şeyi tanıtır. Bu Aristoteles'in "bir konunun içinde yer almadığı gibi bir konuya da söylenmeyen" şeklinde ifade ettiği yükleme çeşidine karşılık gelir. Tekil ilinti ise, konunun özünü değil, ama özünün dışındakileri tanıtır. Bu da Aristoteles'in "konuda bulunup ama konuya söylenmeyen" şeklinde ifade ettiği yüklenme biçimdir.[32]



## 2.4. Kategoriler

Üstünde başka cinslerin olmadığı en üst cins kavramlar, Aristoteles

29 Aristoteles, *Kategoriler*, çev. Saffet Babür (Ankara: İmge Kitabevi, 2014), 1a 20-30, 1b 1-10, 8-9.

30 Fârâbî, "Kategoriler", *Kategoriler ve Retorik*, çev. ve nşr. Ali Tekin (İstanbul: Klasik Yayınları, 2019), 15.

31 İbn Bâcce, "el-İrtiyâz alâ kitâbi'l-makûlât", 102.

32 Fârâbî, "Kategoriler", 15; İbn Bâcce, "el-İrtiyâz alâ kitâbi'l-makûlât", 102.

tarafından on çeşit olarak belirlenmiştir. Fârâbî ve İbn Bâcce, Aristoteles tarafından belirlenen kategorilerin sayı ve türlerinin doğruluğuna dair herhangi bir görüş belirtmeyip, bunu olduğu gibi kabul etmişlerdir. Bunlar; 1) töz/cevher/varlık, 2) nicelik, 3) nitelik, 4) görelik/bağıntı/izafet, 5) ne zamanlık/zaman, 6) neredelik/uzam, 7) konum/durum, 8) iyelik/sahip olma, 9) etki/fiil/etkinlik, 10) edilginliktir.[33] İbn Bâcce'de adı geçen on kategorinin neliği, çeşitleri, kategorilerin diğer kategorilerle ilişkisi, birinci düşünülürler olarak kategorilerin ikinci düşünülürler olarak mantığın konularıyla bağlantıları veya ilişkileri gibi birçok problemin analizini görmek mümkündür. Ancak bunun ayrıntılarına girmek, böylesi bir çalışmanın sınırlarını aşmaktadır.[34]

### 2.5. Kategori Sonrası veya Kategorilerin Eklentileri

İbn Bâcce'ye göre eklentiler, kategorilerin üstünde olmadığı için onların cinsleri ve altında olmadığı için de türleri değildir. Eklentiler, kategorilerle birlikte var olan veya onlara bağlı olarak varlık kazanan anlamlardır.[35] O, metinlerinde kabul ettiği eklentileri sırasıyla karşı-olum, öncelik-sonralık, birliktelik ve gerekleşme şeklinde zikreder.[36]



İbn Bâcce'ye göre eklentiler, en az iki konuyu gerektirmektedir. Bu durum eklentilerin mantıksallığıyla alakalıdır. Bir yerde mantıktan bahsedebilmek için "ilişki" denen fenomenin olması gerekir. İlişki de en az iki konuyu gerektirir. Eklentiler de kategorilere iliştikleri için eklentilerin varlığı, en az iki kavramın varlığı anlamına gelmektedir. Dolayısıyla kategorilerin eklentileri, tamamen mantıksal bir gerçekliği konuşmayı gerektiren bir sahadır.

Eklentilere dair sorulması gereken temel sorulardan biri, hiç kuşkusuz onları kategorilerden ayıranın ne olduğu hakkındadır. Bu durumu zihinsellik ile nesnellik ayrımına giderek çözümlemeye çalışan İbn Bâcce'ye göre kategoriler nesnede, eklentiler ise zihinde var olur. Örneğin, zihinde tümellere ilişen karşı-olum, eğer tekillerde mevcut

33 Aristoteles, *Kategoriler*, 1b 25- 26.

34 Bu konuda detaylı bilgiler için bk. Ece, *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbî Bağlantıları,* 91-169.

35 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-makûlât li'l-Fârâbî", 94.

36 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-makûlât li'l-Fârâbî", 95.

olması bakımından alınırsa kategori olarak düşünülmesi gerekir. Tekiller düzeyinde nesnel olarak alınırsa eklenti olarak alınamaz. İki göreli de bu çerçevede düşünülebilir. Örneğin somut iki şahıs baba-kız şeklinde birer göreli olarak alınabilir. Eğer bunlar nesnel gerçeklikler olarak ele alınırlarsa görelik kategorisinden sayılır.[37]

İbn Bâcce, karşı-olum eklentisini Fârâbî'de olduğu gibi görelilik, zıtlık, yoksunluk-sahiplik ve olumluluk-olumsuz ve uzlaşmazlık şeklinde kısımlara ayırarak incelemektedir. Bu ayrımlar, gerekleşme eklentisi için de söz konusudur. Öncelik-sonralık eklentisi ise zaman, doğa, sıra, sebeplilik ve erdem açısından incelenmektedir. Birliktelik eklentisinde de aynı ayrımlar söz konusudur.[38]

Aristoteles ve Fârâbî, eklentileri sanki kategorilerin eklentileri değil de bağımsız konularmış gibi incelemektedirler. Bu tutum, eklentilerin bağımsız görülmesinden değil, salt bağımsız konularmış gibi ele alınmasından kaynaklanmaktadır. İbn Bâcce ise, eklentileri özellikle bazılarını teker teker kategorilere uygulamaktadır. Onun bu yaklaşımını, eklentilerin ismine yaraşır bir çaba ve aynı zamanda Aristoteles ve Fârâbî'nin görüşlerine dönük tamamlayıcı bir tavır olarak değerlendirmek gerekir.



## 3. Önermeler

Önermelerin içeriğine bakmadan önce İbn Bâcce'nin Fârâbî'nin *Kitâbu'l-İbâre*'si hakkındaki görüşlerine değinmemiz yerinde olur. Bu, bize o dönemde *İbare*'nin neliği ve çerçevesine dair bir fikir vermesi bakımından önemlidir. İbn Bâcce'ye göre, Fârâbî *Kitâbu'l-İbâre*'siyle olumlu ve olumsuz niteliklere sahip "kesin söz" olarak ifade edilen önermeleri incelemeyi amaçlamıştır. Buna bağlı olarak önermelerin kendilerinden kurulduğu anlamlara delalet etmeleri bakımından lafızların/terimlerin incelenmesi de bu sebeple gerekli konuların başında gelmektedir. Yapısal mahiyetleri, nasıl oluştukları, genel sınıflarının neler olduğu soruları bu çerçevede lafızlara ilişkin ele alınan konulardır.

37 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-makûlât li'l-Fârâbî", 97.

38 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-makûlât li'l-Fârâbî", 97-132.

Genel olarak önerme sınıflarının sayımı, olumsuz basit ve belirsiz/ma'dûle önermelerinin ne tür özelliklere sahip olduğu, olumsuzdan belirsize nasıl geçildiği ve hangi şartlarla bu işlemin mümkün olduğu gibi meseleler bu çerçevede ayrıca incelenen problemlerdir.[39]

Önermelere ilişkin Arapça yazılmış klasik mantık metinlerinin girişinde lafızların anlamlara delaletleri, bilimleri ilgilendirmesi itibarıyla öncelikli ve zorunlu meselelerden sayılmıştır. Her bilimin lafızlara odaklanması zorunluluk arz etse de onları ele alma biçimleri, farklı neden ve açılardan gerçekleşmektedir. İbn Bâcce'ye göre lafızlarla; bilim insanı veya filozof/burhan ehli, şeylerin gerçek anlamlarını ve tanımlarını vermesi, diyalektikçi delalet ettikleri anlamların genel geçer olmaları, retorikçi ilk etapta tereddütsüz meşhur olmaları, safsatacı kendisinde oluşan çarpık anlamlar vermeleri itibarıyla ilgilenmektedir. Poetikçi ise anlamları hayal ettirmesi itibarıyla lafızlarla ilgilenir.[40]

Önermeler sözlerdendir, sözler de lafızlardan oluşmaktadır. Bu durumda İbn Bâcce'nin dediği gibi konu önermeler olsa da önermeleri meydana getiren unsurlar, yani en genel anlamıyla tekil lafızlar hakkında konuşulması gerekmektedir.[41] Bu bölümün konusu olan önermelerin incelenmesi için önermeleri meydana getiren en genel anlamları veren en genel lafızların bu sebeple çözümlenmesine ihtiyaç duyulmuştur.



İbn Bâcce'nin önermeler hakkındaki düşüncelerini konuya ilişkin metinlerinin çerçevesinde genel lafızlar, sözler, önermeler, önermelerin birliği, nitelik ve modalite başlıklarıyla sunmaya çalışacağız.

### 3.1. Genel Lafızlar

İbn Bâcce, lafızları öncelikle özel ve genel olarak ayırır. Özel lafızlar, tekillerin adlandırılmaları olarak birinci dereceden lafızlardır. Genel lafızlar ise özel lafızları içine alacak şekilde kapsamlı bir göndergeye sahip olan ikinci dereceden lafızlardır. Örneğin "Nadi", "Hale", "insan",

39 İbn Bâcce, "Teâlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*, thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994), 140.

40 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 140.

41 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 141.

"masa" vb. özel lafızlardır ve bunlar "isim" lafzıyla genellenmektedir. Benzer şekilde "kalktı", "kalkıyor", "çalışıyor" vb. özel lafızlar da "fiil" lafzıyla genellenmektedir. Aynı şekilde "den", "üstünde" gibi tek başına anlamı olmayan özel lafızlar da "edat" lafzıyla genellenmektedir.[42]

Aristoteles anlamlara delalet eden en genel müfret lafızları *Peri Hermeneias*'ta isim ve fiil olarak ele alırken, Fârâbî bunlara edatları da eklemektedir.[43] İbn Bâcce ise *Teʿâlîk ʿalâ kitâbi'l-İbâre* adlı eserinde ikinci dereceden konulan en genel lafızlara isim, fiil ve edatla birlikte muhassal, maʻdûl, mâil, müstakim, müştak, mübayin, müşterek, menkul ve müsteʻâr ifadelerini de eklemektedir. Sonradan sayılanların isim ve fiilin alt türleri olduğu düşünülürse anlamlara delalet eden genel lafızların isim, fiil ve edat ile kayıtlanması daha doğru olur.[44] Nitekim o, *Teʿâlîk ʿalâ fuṣûli'l-ḫamse li'l-Fârâbî'*de genel lafızlardan öncelikli olanların isim, fiil ve edat olduğunu ifade etmekte, hatta burada fiil ve edatı içine alacak şekilde ismi bile genel cins olarak kullanmaktadır.[45]



Önermeler mantığı açısından lafızların önemi, önermelere ve akıl yürütmelere unsur/madde olmaları bakımındandır: Nasıl ki akıl yürütmelerin incelenmesi zorunlu olarak önermelere yönlendiriyorsa, benzer şekilde önermelerin araştırılması da zorunlu olarak unsurları olan müfret lafızlara yönlendirmektedir. Bu nedenle öncelikle önermelerin unsurları olan konu, yüklem ve bağ olarak işlev gören lafızların en geneli olan isim, fiil ve edat konusu incelenmiştir.

### 3.2. Tümce/Söz ve Önerme

Lafızların düşünceye dönüştüğü aşama sözlerdir. Başka bir

42 İbn Bâcce, "Teʻâlîk ʻalâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 141.

43 Aristoteles, *Yorum Üzerine*, çev. Saffet Babür (Ankara: İmge Kitapevi, 2002), 16a 20, 16b 6, 8-9.; Fârâbî, *Kitâbu Peri Hermeneias eyu'l-ibâre*, nşr. Mübahat Türkel-Küyel (Ankara: AKM Yayını, 1990), 21.

44 İbn Bâcce, "Teʻâlîk ʻalâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 141. Ayrıca bk. Ferruh Özpilavcı, *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı* (İstanbul, Litera Yayıncılık, 2018), 121, dip: 398.

45 İbn Bâcce, "Teʻâlîk ʻalâ fusûli'l-hamse li'l-Fârâbî", 72.

ifadeyle lafızların bir araya gelmesiyle "söz" denilen bileşim meydana gelmektedir.

Sözü tam ve tam olmayan şeklinde ayıran Fârâbî, tam sözü; kesin/câzim, emir, yakarı/tazarru', istek/taleb ve ünlem/nidâ şeklinde beş kısma ayırmaktadır. Tam sözlerin kesin olan türü doğru ve yanlış olabilirken, diğerleri ne doğru ne de yanlış olabilmektedir. Tam olmayan sözler ise adı geçen beş sözden herhangi birinin parçası durumunda olanlardır.[46] Tam sözü, "belli bir amaca yönelik söylenen lafızlardan oluşan bileşik yapı" olarak tanımlayan İbn Bâcce, buna soru ve temenni tümcelerini de eklemektedir. O, tam sözleri amacına göre iki kısma ayırmaktadır. Birincisi, söyleyen açısından tekrar olması itibarıyla düşünülebilecek tam tümce niteliğinde olan önermelerdir. İkincisi ise sadece söylenen açısından değil, muhatap açısından da istifadenin söz konusu olduğu tam sözlerdir. Bunlar ise ünlem, emir, yakarı ve istektir. Ünlem, söyleyenin muhatabından kendisini dinlemesini amaçladığı sözdür. Emir, yakarı ve istek tümceleri de söyleyenin muhatabından bir şeyi yapmasını veya kaçınmasını istediği sözlerdir. İbn Bâcce'ye göre bu üç sözün farklı durumları, tarafların konum ve amaçlarına göre şekillenmektedir.[47]



İbn Bâcce'nin dediği gibi *İbare'*nin esas amacını önermeler oluşturmaktadır. Çünkü kesin hükmünde olan sadece önermelerdir ve önermeler burhana has tümcelerdir.[48] Mantık biliminin dikkate aldığı tümceler önermesel olanlardır. Çünkü klasik anlamda burhanî veya modern anlamda bilimsel düşünce, formel olarak önermesel cümlelere dayanır ve akıl yürütme olarak onlardan kurulur. Bu, felsefe veya bilimin doğrulanabilirlik açısından tartışılabilir cümlelerle yapılabilmesinden kaynaklanmaktadır. Bilimsel olarak tartışılabilirliğin imkânı da formel kesin niteliğinden kaynaklanır ve bu sadece önermelerde mevcuttur.

46 Fârâbî, *Kitâbu Peri Hermeneias eyu'l-ibâre*, 30-31.

47 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 146-147, 158.

48 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 151.

Önermelerin dışındaki tam sözler ise daha çok retorik ve poetiğe hasredilmiştir. Çünkü bu tümceler, ancak retorik ve poetik tarzındaki söylemlerin veya düşüncelerin maddesi olabilir.

### 3.3. Önermenin Birliği ve Çokluğu

İbn Bâcce'ye göre, tabiatı gereği somut bir şeye dayanan veya tek bir şeye bağlanan iki şey bir sayılır. Bu durumu ifade eden lafız ister müfret ister bir tümce olsun gerçekte delalet edilen varlık birdir. O, bu problemi önermenin unsur sayılarının birden fazla olması durumu üzerinde çözümlemeye çalışır. Örneğin "Duvar ustası, beyaz, doktor, yazardır." önermesi, tek bir önerme gibi görünebilir, ancak tek bir önerme değildir. Aksine burada üç önermeden bahsedilebilir. Çünkü doğal olarak bu önermede konuyu oluşturan birden fazla terim ve onların ilişkisel anlamları somut bir gerçekliğe dayanmamaktadır. Önermede "duvar ustası", "beyaz" ve "doktor" terimlerinin hiçbiri; bir diğeriyle özsel bir ilişkiye sahip değildir. Beyazın doğasında doktorluk veya doktorluğun doğasında beyazlık söz konusu değildir. Duvar ustalığı da böyledir. Bunların hiçbiri diğeriyle kayıtlı değildir. Bunların her biri, zikredilmeyen üzerine temellendikleri bir konuları vardır. Örneğin, "beyazlık" zihinde kendisinin üzerinde temellendiği bir konusu vardır ve bu da cismin yüzeyidir.[49] Dolayısıyla önermede konunun birden fazla terimle zikredilmesi ve bunların birbirlerine dayanma durumlarının zorunsuzluğu, anlamsal olarak bu önermeyi birden fazla kılmaktadır. Eğer konu veya yüklemi oluşturan terimler, birden fazla ve birbirleriyle özsel bağlantıya sahipseler bu durumda önerme bir kabul edilir. Örneğin, "insan" zihinsel bir tabiat olarak iki özsel nitelikle varlık kazanır. Bunlar "canlı" ve "düşünmek"tir. Bu iki var edici unsur, tekil bir konuya nispet edilebilir. Sonuç itibarıyla "Düşünen canlı, yazardır." denildiğinde bu önerme ilk konusuna döner. Konuyu oluşturan iki terimin de referansı tek olduğundan dolayı



49 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 152-153.

bu durum, önermeyi tek kılmaktadır.[50] Burada önermenin birlik-çokluğuna dönük yapılan çözümlemenin; önermeler mantığı açısından formel değil, içeriksel olduğunu belirtmemiz gerekir. Bu nedenle, mantıktan çok felsefe ve bilim açısından önem arz etmektedir.

### 3.4. Önermenin Niteliği

Bir tümce, doğruluk ve yanlışlık epistemik değerlerini alarak önermeye dönüşür ve önermeye dönüşmekle de kendiliğinden olumluluk veya olumsuzluk gibi mantıksal değerler almaktadır. Bir önermede yüklem, konuya yüklenirse bu önermenin olumluluğunu, yüklem kaldırılırsa bu da önermenin olumsuzluğunu gösterir. İçeriksel olarak önermenin formunu aşan durumlar da olabilir. Bu durumda basit olarak olumluluk ve olumsuzluğun dışına çıkmayı gerektiren çözümlemelere ihtiyaç duyulmaktadır.[51]

Fârâbî, nitelik kapsamında üç çeşit önermeden bahseder. Eğer önermede yüklem belirlenmiş ise, yani yüklem herhangi bir varlığa delalet ediyorsa bu basit bir önermedir. Yüklem belirlenmiş bir isim olarak yokluğa delalet ediyorsa bu yoksunlu/ademî önermedir. Önermenin yüklemi belirlenmemiş bir isim ise bu durumda önerme belirisiz/ma'dûle olarak isimlendirilir. Bu üç önerme türü ise olumlu ve olumsuza ayrılır.[52]



İbn Bâcce diğer konularda olduğu gibi yazım tarzı gereği her meseleye değil, bazı meselelere odaklanmaktadır. Bu konuda odaklandığı mesele ise basit olumsuz önerme ile yüklemi bir belirsizliğe işaret eden belirsiz önermenin farkı olmuştur. Önermelerin niteliği bağlamında teknik olarak dikkat edilmesi gereken temel problem de burasıdır. İbn Bâcce, öncelikle belirsiz bir yükleme tarzına sahip olan belirsiz önermenin olumsuz bir duruma değil, olumlu bir duruma delalet ettiğine dikkat

50 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 152.

51 Ece, *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbî Bağlantıları*, 195.

52 Fârâbî, *Kitâbu Peri Hermeneias eyu'l-ibâre*, 46-47.

çekmektedir. Bu durumda belirsiz önermenin konusu her daim var olandır. Önermenin konusunun var olmaktan çıkması durumunda önerme olumsuz hâle gelir. Eğer basit olumsuz önermenin konusu bulunursa bu durumda belirsiz ile aralarında bir fark kalmaz. Her ikisi de bir şeyin yokluğuna işaret etmektedir. Delalet farklılığı ise konunun var olup olmamasıyla alakalıdır. Konularının olup olmamasının yansıra basit olumsuz ile belirsizin en önemli farkı, olumsuz önermenin bir şeyi bir şeyden, yani mantıksal ifadesiyle konu ile yüklemi birbirinden ayırmasıdır. Belirsiz önerme ise yükleminin belirsiz oluşu, bir şeyi var olan belirli bir şeyden ayırmak içindir. Bu ayrılan şeyler ilk hâliyle olumluluk bildirirler. Örneğin "Bu adam, sakallı olmayandır." önermesi, işaret edilen kişinin sakallı olan kişilerden olmadığını bildirmek içindir. Bir özelliğin kaldırılmasından ziyade, bir özelliğin, yani "sakallı olmama" durumu konuya yüklenmektedir ve sakallı olmama, işaret edilen bir şeydir. Belirsiz bir yüklemle kaldırılmak istenen şey, yani olmayan şey bir çeşit sıfat olarak görülmesinde de bir sakınca bulunmamaktadır. Çünkü kaldırılan şey bir çeşit sıfat olabilmektedir. Örneklerde görüldüğü gibi sakalın olmayış bir çeşit olumlamadır.[53]



İbn Bâcce yoksunlu önermelerin, bir şeyin yokluğunu ifade etmesi bakımından belirsizden çok daha fazla yokluk ismine uygun olduğunu düşünür. Fakir olan belli bir insan için "Bu fakirdir." denildiğinde ondan kaldırılacak bir şey söz konusu değildir. Doğrudan olumsuz bir sıfat yüklenmektedir. Ancak belirsizde örneğin "Çocuk sakallı olmayandır." denildiğinde bilkuvve sakallı olmaklığı kalsa da ondan sakallılık kaldırılmış olur. Ancak yaşlı için aynı ifade kullanıldığında ne sakaldan ne de bilkuvve varlığından bahsedilebilir.[54]

### 3.5. Önermenin Modalitesi

Modaliteyi varlıktaki durumlar olarak ifade eden İbn Bâcce,

53 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 165-166.

54 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 165-166.

öncelikle zorunlu (1), imkânsız (2) ve bu ikisinin arasında yer alan durum (3) şeklinde üç kısma ayırmaktadır. Zorunlu ve imkânsız arasında düşündüğü türü (durum) ise mutlak/vücûdî (3a) ve mümkün (3b) olarak ikiye ayırmaktadır. Bu genel tasnifin ardından mümkünü de düzenli (3b1) ve düzensiz (3b2) olarak ayırmaktadır.[55] Mutlak ve mümkünü zorunlu ile imkânsız arasında ayrı modaliteler olarak düşündüğüne göre onun zorunlu, imkânsız, mutlak ve mümkün olmak üzere dört modalite kabul ettiğini söyleyebiliriz.

Zorunlu, geçmişte olmuş olan ve gelecekte hep var olmaya devam edecek olandır. İmkânsız, geçmişte olmayan ve gelecekte olması mümkün olmayandır. Zorunlu ile imkânsız arasında konumlandırılan mutlak ise şimdiki zamanda var olan, ancak belli bir zaman sonra var olmama ihtimali olan şeydir. Mutlak, üzerinden bir vakit geçince önceden olduğu gibi varlığını devam ettirmeyebilir. Mutlağın zorunlu ve mümküne bakan iki boyutu olduğunu söyleyen İbn Bâcce'ye göre mutlak, var olduğu esnada iliştiği şeye zorunlulukla ilişmektedir. Bu görüş, mutlağı var olduğu esnada zorunlu gibi görmek anlamına gelir. Mutlağın mümkün ile olan ilişkisi ise onun var olmadığı veya olmayacağı bir zaman itibarıyladır.[56] Bu, olmadığı belli bir zamanda onun mümkün gibi düşünülmesine neden olmaktadır. Mutlak, var iken zorunlunun tabiatından, yok olma ihtimalinden dolayı da mümkünün tabiatından düşünülmelidir. Sonuç olarak onun tanımlarına bakarak modalite türlerinin doğrusal ilişkisini şu şekilde belirleyebiliriz: Zorunlu ve imkânsız, varlık ve yokluk bakımından doğrunun iki ucunda bulunurken, mutlak bunların arasında zorunluya yakın, mümkün ise imkânsıza yakın varlığa yatkın bir yerde konumlanmaktadır.

Genel çerçevesiyle modaliteleri tasnif ve tarif ettikten sonra mümküne odaklanan İbn Bâcce, mümkünü düzenli (1) ve düzensiz



55 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 173.

56 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 173.

(2) olarak ayırdıktan sonra düzensizi de çoğunlukla (2a), eşitlikle (2b), azlıkla (2c) ve bilinmezlikle (2d) gerçekleşenler şeklinde dört sınıfa ayırmaktadır:

Buna göre; (1) Düzenli mümkün, henüz meydana gelmeyen, özünde ve özünün dışında bölünmeyi kabul etmeyen ve tekrarlanmaya hazır yapılardır. İbn Bâcce bu türden mümkünü tekrarlanmaya hazır olması açısından zorunlunun, henüz meydana gelmemesi itibarıyla de kendi tabiatında düşünür. (2) Düzensiz mümkün ise, düzenlinin aksine hem özünde hem de özünün dışında bölünmeye ve engellenmeye maruz kalandır. Bölünmeye ve engellenmeye maruz kalışı da çoğunlukla, eşitlikle, azlıkla ve belirsizlikle olmak üzere dört şekilde gerçekleşir: (2a) Çoğunlukla gerçekleşen düzensiz mümkün, özünde kesilmeyi veya bölünmeyi kabul etmez. Kesilmesi, ancak özünün dışında bir müdahaleyle mümkün olabilir. Örneğin, ateşin doğasında yakmaklık olduğu için özü itibarıyla hiçbir engelleyici onu yakmaktan alıkoyamaz, ancak su gibi bir etken ile dışarıdan engellenebilir. (2b) Eşitlikle gerçekleşen mümkün, etki edip etmemede veya etkilenip etkilenmemede eşit bir olasılığa sahiptir. Bir kişinin yarın yolculuğa çıkması ve başka birisinin de yarın bununla çok mutlu olması böyledir. İbn Bâcce eşitlikle gerçekleşen mümkünü belirli bir zamanda zorunluya benzetirken bazen de belirli bir zamanda düzenli mümküne benzetmektedir. (2c) Azlıkla gerçekleşen mümkün ise çoğunlukla mümkün oluşu kabul etmeyen ve kesilmeyi çoğunlukla kabul eden mümkündür. Bu türden mümkünler, çoğunlukla gerçekleşenlerin karşısında konumlandığına göre çok az gerçekleşir. (2d) İbn Bâcce, söz konusu üç tür niceliksel mümkünün dışında, bir de bilinmezlik üzere var olan bir mümkün çeşidinden daha bahsetmektedir. Herhangi bir kişinin bize kapalı olan hayatı böyledir. Bu türden mümkünün zorunluya bakan bir yönü vardır ki, o da özü itibarıyla kişinin hayatta olmasıdır. Bu kişinin ölmesi durumunda ise, imkânsıza bakan bir yönü olacaktır. Ama doğru olan bu kişinin hayatının bize kapalı olmasından dolayı bunun mümkün olarak isimlendirilmesidir. Bu varlıksal bir mümkün değildir. Bu durumda,

İbn Bâcce var olan, ancak bilgimizin dışında olan herhangi bir olay veya olguyu bilfiil bulunsa da en nihayetinde bilgimizin dışında olduğu için mümkün olarak değerlendirmektedir.[57]

## 4. Kıyas/Birinci Analitikler

Kıyas konusunda, dönemin sistematik yazım tarzını sergilemek yerine, İbn Bâcce'nin önemsediği iki temel konuya odaklandığını görüyoruz. Birincisi, kıyasın tanımında geçen terimlerin ayrıntılı çözümlemeleridir. İkincisi ise, şekillerin durumu ve dördüncü şekle dairdir. Bu iki temel konunun dışında; kıyasın adı, öncülleri, faydası, formelliği ve informelliği gibi konularda da fikirleri mevcuttur.

### 4.1. Kıyasın Tanımda Geçen İfadelerin Analizi

İbn Bâcce, "Kıyas, birden fazla şeyin kendisinde konulandan yapılan sözdür ki, bu sözler birleştirildiği zaman ondan bilaraz değil, bizzat başka şeylerin zorunlulukla ortaya çıkmasıdır." şeklindeki Fârâbî'nin kıyas tanımını esas almaktadır.[58] Kıyas teriminin Yunanca syllogism/sûllûcismûs kelimesine karşılık kullanıldığını, bunun ise mozaik/fuseyfisa anlamına geldiğini ifade eden İbn Bâcce'ye göre kıyas, anlamlı ve ilişkili parçalardan form açısından bütünler oluşturduğu için mozaiğe benzetilmiştir. Nitekim kıyasın ele alınması öncelikle formu bakımından olmuştur. Kıyas, formülasyon kazanması bakımından bilimler için kaçınılmazdır. Burada amaçlanan onun maddesi bakımından incelenmesi değildir. Bu nedenle, söz konusu kıyasın mozaiğe benzetilmesi formel açıdan düşünülmelidir.[59]

Fârâbî'nin yukarıda aktardığımız tanımında İbn Bâcce'nin seçtiği ve çözümlemeye çalıştığı ifadeleri şu şekilde sıralamak mümkündür: 1) Söz: Kıyasın tanımında geçen ilk terim "söz"dür. İbn Bâcce'ye göre,



57 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l-Fârâbî", 173-174.

58 Fârâbî, "Kitâbu'l-Kıyâs", *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî 2*, thk. Refik Acem (Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1986), 19.

59 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-kıyâs ve't-tahlîl li'l-Fârâbî", *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*, thk. Macit Fahrî (Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994), 179.

Fârâbî'nin kıyasın tanımında dile getirdiği söz ifadesi, zihinde yerleşik bulunan anlamlara karşılık gelmektedir. Söz denilen kombinasyon, apodeiktik dışında yer alan diyalektik, retorik, poetik ve sofistik gibi bilgi veya bilinç düzeylerini içine alan bir anlam genişliğine sahiptir. 2) Konulan: İbn Bâcce'ye göre tanımda geçen "konulandan" anlaşılması gereken, insanların genelinin "Bunu, bu şekilde koy." tarzında dile getirdiği ve genel bir anlam ihtiva eden sözlerdir. 3) Şeyler: Burada öncelikle "şey"in yerine muhtemel düşünülebilecek "öncüller" ve "malumat" ifadelerinin ne sebeple kullanılmadığına dikkat çeken İbn Bâcce'ye göre bunlar kıyasın parçaları olarak düşünülebilir ve bir kavram parçalarıyla tanımlanmaması gerekir. Bu durumda "şey"in, bütün sanatları kapsayacak bir kullanıma sahip olduğu söylenebilir. Böylelikle tanımı yapılan kavramın cinsi geniş tutularak, türler tamamıyla içerilmiş olmaktadır. 4) Birden fazla: "Birden fazla" terimi, biraz önce değindiğimiz "şeyler" terimiyle bağlantılı düşünülmelidir. Bir kıyas formunun geçerli olması için büyük ve küçük denilen öncüllerin kıyasta bulunması gerekir. 5) Birleştirildiği zaman bu sözlerden gereken: Bu, kıyasın formel omurgasını oluşturması açısından önemlidir. Yani kıyas denilen akıl yürütmenin oluşabilmesi için en az iki önermenin öncelikle bir araya gelmesi gerekir. 6) Özsel: İbn Bâcce, bunu kıyasın öncüllerinden çıkan sonuç önermesi üzerinden çözümlemeye çalışır. Öncül ve sonucun ilişkileri özsel olması gerekir. 7) İlintisel: Kıyasa dair tanımda dile getirilen bütün işlemlerin özsel olması gerektiği için ilintisel olmaması gerekir. 8) Başka şeyler: Bu ifade, kabul edilen öncüllerden hareketle yeni bir önermenin elde edilmesiyle alakalıdır. Sonuç, öncüllerden başka bir şeydir. 9) Zorunlu olarak: İbn Bâcce tarafından kıyasın tanımında ele alınan son terim, kıyasa dair ileri sürülen bütün hususların zorunlulukla gerçekleşmesi hakkındadır.[60]



60 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-kıyâs ve't-tahlîl li'l-Fârâbî", 180-183. Daha detaylı çözümlemeler için bk. Ece, *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbî Bağlantıları*, 214-221.; "Aristoteles ve Fârâbî'nin Kıyas Tanımları Üzerine İbn Bâcce ve İbn Rüşd'ün Çözümlemeleri", (Praga: *Young Scholars Union*, 2019), 250-261.

### 4.2. Kıyasın Öncül Yapısı

Aristoteles ve Fârâbî'nin kıyas anlayışında öncüllerin sayı meselesi, kıyasın yetkinliği açısından önemlidir. Buna göre kıyas denilen formel yapı iki öncülden az ve daha fazla olmamalıdır.[61] Bu durumu bir problem olarak ele alan İbn Bâcce, kıyasın iki öncülden az ve fazla olamayacağını kesin bir dille ifade etmekle birlikte, bütün kıyasların iki öncül ile sınırlanıp sınırlanamayacağı meselesini bir örnekle tartışmaya çalışır. Ona göre, eğer kıyasa üçüncü bir öncül daha katılırsa, bu öncül bir orta terim aracılığıyla ilk iki öncülle ortak bir noktaya sahip olmak zorundadır. Örneğin "Canlı cisimdir.", "İnsan canlıdır." öncüllerine "Canlı duyarlıdır." öncülü eklendiği takdirde; sonuç üç öncüle göre değil, sadece iki öncüle göre ortaya çıkacaktır. Ya ilk iki öncül ya son iki öncül ya da ilk öncül ile son öncülün bileşiminden bir yapı oluşmalıdır. Bu durumda yine ilk hâle dönülmüş olur. Üçüncü öncül ya büyük ya da küçük öncül olarak alınabilir ki her iki durumda da daha önceki bir öncülün kıyastan çıkarılmasına sebep olur. Dolayısıyla sonucu bulmak için öncüllerden birinin atılması gerekir. Böylelikle İbn Bâcce verdiği örnek üzerinden kesin olarak kıyasın ikiden fazla öncülle kurulamayacağı sonucuna varmaktadır.[62] Sonuç olarak, kategorik bir kıyasta büyük, küçük ve orta olmak üzere üç terim ve bunları kapsayan iki öncül bulunmalıdır. Terimlerin üçten fazla olması durumunda ise öncüllerin sayısı ikiden fazla olacağı için yapılan akıl yürütüme kıyas olmaktan çıkacaktır.



### 4.3. Kıyasın Şekilleri ve Dördüncü Şekil

Orta terimin öncüllerde konu ve yüklem olarak bulunma durumu, kıyasın şekillerini belirlemektedir. Eğer orta terim büyük öncülde konu, küçük öncülde yüklem olursa birinci şekilden; her iki öncülde yüklem olursa ikinci şekilden, her iki öncülde konu olursa üçüncü şekilden; birinci şeklin tersi büyük öncülde yüklem ikincisinde konu olursa dördüncü şekilden bir kıyas olur.

61 Fârâbî, "Kitâbu'l-Kıyâs", 20.

62 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-kıyâs ve't-tahlîl li'l-Fârâbî", 183.

Aristoteles ve Fârâbî, kıyası üç şekilden ibaret düşünmüşlerdir.[63] Dördüncü şekilden ilk defa bahsedenin Theophrastus (öl. MÖ 287) ve tamamlayanın da Galen (öl. 200 [?]) olduğu ileri sürülmektedir.[64] Bu konuda Theophrastus'tan bahsetmeden doğrudan Galen'e atıfta bulunan İbn Bâcce, dördüncü şekli kabul etmektedir.[65] İbn Bâcce dördüncü şekli kabul etmekle birlikte bunu; birinci, ikinci ve üçüncü şekiller gibi doğal görmemektedir. Peki, dördüncü şekil neden doğal değildir? Aristoteles ve Fârâbî neden bu şekilden bahsetmemişler? İbn Bâcce, öncelikle Aristoteles ve Fârâbî'nin neden dördüncü şekle değinmediklerini, ardından bu şeklin diğer şekiller gibi neden doğal olmadığını izah etmeye çalışır. Aristoteles'in bu konudaki tavrını, kıyasın "kuvve" ve "sanat" boyutları ayrımına giderek izah etmeye çalışan İbn Bâcce'ye göre, bir şeyin kuvvesinden bahsetmek onun sanatından bahsetmeyi gerektirir, ancak sanatından bahsetmek kuvvesinden bahsetmeyi gerektirmez. Eğer amaç kıyası sanatı yönüyle incelemek ise bu durumda hakkında konuşulan konunun bütün boyutlarıyla ele alınmasına gerek yoktur. İşte Aristoteles ve Fârâbî kıyasa dair kitaplarında, kıyası sanat boyutuyla inceledikleri için kuvve boyutunda anlaşılabilecek bazı meselelere değinmemişlerdir. Dördüncü şekil, kıyasın sanatını değil, kuvvesini ilgilendiren bir meseledir. Dolayısıyla dördüncü şeklin ele alınmaması bu açıdan düşünülmelidir.[66]



Dördüncü şeklin Aristoteles'in *Analitikler*'i yazmadaki hassasiyeti çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade eden İbn Bâcce, kuvvesinin işlevselliği bakımından kıyas düşünüldüğünde ise dördüncü şeklin kabul edilmesi gerektiğini ileri sürer. Galen'in Aristoteles'in yanıldığını düşündüğü nokta da burasıdır. İşte İbn Bâcce'ye göre Aristoteles'in kıyas hakkındaki incelemesi sanat

63 Fârâbî, "Kitâbu'l-Kıyâs", 21.

64 Hüseyin Atay, "Mantıkta Kıyasın Dördüncü Şekline Dair", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16 (1968), 36. Dördüncü şeklin kıyas tarihi için bk. Murat Kelikli, "The Fourth Figure in Aristotle", *Entelekya Logico-Metaphysical Review* 2/2 (2018), 77-81.

65 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-kıyâs ve't-tahlîl li'l-Fârâbî", 184.

66 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-kıyâs ve't-tahlîl li'l-Fârâbî", 184.

boyutu itibarıyla olduğu için, zihnin bunu bu açıdan düşünmesi durumunda doğal olarak kıyasın üç şeklinden bahsedilmesi ve bununla sınırlanması gerekir. Böylelikle orta terimin birinci şeklin tersi olarak konumlandığı dördüncü şeklin, sanatsal ve işlevsel olarak değil, ancak tasavvur veya zorlama bir düşünceyle varlığı mümkün olmaktadır. Bu nedenle bu tarz bir var oluş doğal değildir.[67]

İbn Bâcce, dördüncü şekli doğal bulmasa da kıyasın kuvvesi itibarıyla mümkün görmektedir. Çünkü orta terimin konu ve yüklem olarak öncüllerde bulunma durumu, matematiksel olarak dördüncü şekli gerekli kılmaktadır. O, dördüncü şekle temel oluşturması açısından Fârâbî'den "ondan sonra gerekenler" şeklindeki sözü nakletmektedir ki, bu onun nazarında gerekenlerin çokluğuna işaret etmektedir. Gerekenlerin çokluğu da dedüktif veya onun ifadesiyle kuvve itibarıyla dördüncü şeklin gerekliliğini göstermektedir. Ancak İbn Bâcce, dördüncü şeklin kuvve itibarıyla gerekliliğinin diğer üç şekilde olduğu gibi kendinde olmadığını da kabul eder. Varlık bakımından ilk üç şekil, tek bir mertebede bulunur, ancak bunların varlıksal olarak aynı mertebede bulunması belirginlik ve mükemmellik açısından değil, doğal olmaları açısındandır. Burada İbn Bâcce birinci şekli, ikinci ve üçüncü şekillerden mantığın genel kanunlar vermesi bakımından ayırmaktadır. Maddesi itibarıyla düşünüldüğünde her üç şekil kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Ancak şekiller maddeden soyutlandığında Aristoteles'in belirlediği gibi birinci şeklin daha açık ve mükemmel olduğu kesindir.[68]



## Sonuç

İbn Bâcce'nin mantık bilimine ilişkin eserleri, "İbn Bâcce'nin Mantık Anlayışı" gibi bir ifadeyi haklı kılacak bir yeterliliğe sahiptir. Mantık metinlerini Fârâbî'nin mantık eserlerini esas alarak yazmış olması ve yazdıklarında çok iyi bir sistem yakalayamamış olması bu düşünceyi

67 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-kıyâs ve't-tahlîl li'l-Fârâbî", 184-185.

68 İbn Bâcce, "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-kıyâs ve't-tahlîl li'l-Fârâbî", 187-188.

değiştirmez. İbn Bâcce, mantık bilimine daha fazla emek sarf edebilmiş olsaydı, hiç kuşkusuz çok daha farklı bir İbn Bâcce'den bahsediyor olacaktık. Eksikliklerine rağmen okuduklarımızdan hareketle filozofun bir mantık anlayışından bahsedebiliriz. Bu yazıyla bunu, bir giriş ve dört başlıkla çözümlemeye çalıştık.

Birinci başlıkta; bilimler tasnifi, mantığın neliği, beş sanat, tümeller meselesi ve son olarak beş fasıl üzerinde duruldu. Mantığa başlamadan önce, bu konular öğrenilmelidir. Aksi takdirde sadece mantıkta değil, diğer tüm disiplinlerde sağlıklı bir zihin işleyişine sahip olmak mümkün olmayacaktır.

İkinci başlıkta, Aristoteles ve Fârâbî'nin üç aşamalı kategorileri ele alma biçimleri dikkate alınarak İbn Bâcce'nin kategoriler sistemi incelenmiştir. Kategori öncesi, kategoriler ve kategori sonrası olarak isimlendirilen bu aşamalardan önce de temel bir mesele olarak kategorilerin mantık bilimiyle olan ilişkisini irdelemeye çalıştık. İbn Bâcce'nin bu konudaki düşüncesi, kategorilerin bizzat mantığın bir konusu olarak değil, mantığın var olmasını sağlayan maddeleri konumunda olduğu şeklindedir. İki öğretmende de göremediğimiz, ancak İbn Bâcce'nin eklentilerin tamamını kategorilere uygulaması da bu çerçevede dikkate değer bir çaba olarak görülmelidir.



Önermelere dair üçüncü başlıkta; genel lafızlar, söz, önerme, önermenin niteliği ve önermenin modalitesi ele alındı. Burada İbn Bâcce'nin esas ilgisi; isim, fiil ve edat olarak ayrılan genel lafızlara yönelik olmuştur. Bunun sebebi, genel lafızların önermede mantıksal olarak varlık bulan konu, yüklem ve bağın maddeleri konumunda olmalarıdır. Modaliteyi ayrı tutarsak, önermelere ilişkin diğer konular hakkında İbn Bâcce'nin görüşleri mevcut olsa da bunun arzuladığımız bir derinlikte olmadığını belirtmeliyiz. Modalite konusunda ise gerek çeşitleri ve tanımları gerek birbirleriyle olan ilişkileri hakkında sistematik bir yaklaşım bulmak mümkündür.

Kıyaslara ayırdığımız dördüncü başlık kapsamında ise kıyasın tanımı, öncül sayısı ve dördüncü şekle odaklandık. Önermeler konusunda olduğu gibi burada da bir tamamlanmamışlık söz konusudur.

Eksikliklere rağmen İbn Bâcce'nin yoğunlaştığı iki konudaki görüşleri dikkate değerdir. Bunlardan birincisi kıyasın tanımında geçen terimler hakkındadır. Bu çabayla bir anlamda kıyas felsefesi oluşturulmuştur. İkincisi ise, kıyasın dördüncü şekline dairdir. İbn Bâcce, Aristoteles ve Fârâbî'de olmamasına rağmen dördüncü şekli kabul eder, ancak çeşitli gerekçelerle doğal olmadığını ispatlamaya çalışmaktadır.

## Kaynakça

Aristoteles. *Kategoriler*. çev. Saffet Babür. Ankara: İmge Kitabevi, 2014.

Aristoteles. *Yorum Üzerine*. çev. Saffet Babür. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.

Atay, Hüseyin. "Mantıkta Kıyasın Dördüncü Şekline Dair". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVI (1968): 35-74.

Câbirî, Muhammed Abid el-. *Felsefî Mirasımız ve Biz*. çev. A. Said Aykut. İstanbul: Kitabevi, 2003.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2013.

Ece, Muhammet Nasih. "Aristoteles ve Fârâbî'nin Kıyas Tanımları Üzerine İbn Bâcce ve İbn Rüşd'ün Çözümlemeleri". Praga: *Young Scholars Union*, 2019.

Ece, Muhammet Nasih. *İbn Bâcce Mantığı ve Fârâbî Bağlantıları*. Konya: Çizgi Yayınları, 2021.

Emiroğlu, İbrahim-Altunya, Hülya. *Örnekleriyle Mantık Sözlüğü*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Fârâbî. "el-Fusûlü'l-Hamse". *Mantığa Giriş Risaleleri*. çev. Yaşar Aydınlı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Fârâbî. "İhsâu'l-ulûm". *Mantığa Giriş Risâleleri*. çev. Yaşar Aydınlı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Fârâbî. "Kategoriler". *Kategoriler ve Retorik*. çev. ve nşr. Ali Tekin. İstanbul: Klasik Yayınları, 2019.

Fârâbî. "Kitâbu Îsâgûcî ey el-Medhal". *Mantığa Giriş Risaleleri*. çev. Yaşar Aydınlı. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Fârâbî. "Kitâbu'l- Maḳûlât". *el-mantıḳ 'inde'l-Fârâbî I*. nşr. Refik el-Acem. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.

Fârâbî. "Kitâbu'l-Kıyâs". *el-Mantık 'inde'l-Fârâbî II*. nşr. Refik el-Acem. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1986.

Fârâbî. *Kitâbu Peri Hermeneias eyu'l-ibâre*. nşr. Mübahat Türker Küyel. Ankara: AKM Yayınları, 1990.

Fârâbî. *Kitâbu'l-Hurûf*. çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008.

Forcada, Míquel. "Ibn Bajja and the Classification of the Sciences in al-Andalus." *Arabic Sciences and Philosophy* 16 (2006), 287-307.

Güçlü, Abdülbaki. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları, 2008.

İbn Bâcce. "el-İrtiyâz 'alâ kitâbi'l-makûlât". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994.

İbn Bâcce. "Garazu Ebî Nasr fî Îsâgûcî". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Mâcit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994.

İbn Bâcce. "İrtiyâz fî kitâbi't-tahlîl". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994.

İbn Bâcce. "Te'âlîk 'alâ fusûli'l-hamse li'l-Fârâbî". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994.

İbn Bâcce. "Te'âlîk 'alâ kitâbi Îsâgûcî li'l-Fârâbî". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Mâcit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994.

İbn Bâcce. "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-kıyâs ve't-tahlîl li'l-Fârâbî". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994.

İbn Bâcce. "Te'âlîk 'alâ kitâbî'l-makûlât li'l-Fârâbî". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994.

İbn Bâcce. "Teâlîk 'alâ Kitâbi Bârî Ermeniyâs eyu'l-İbâre li'l Fârâbî". *Te'âlîk İbn Bâcce 'alâ mantıki'l-Fârâbî*. thk. Macit Fahrî. Beyrut: Dâru'l-Meşrık, 1994.

İbn Bâcce. *Resâil İbn Bâcce el-ilâhîyye*. thk. Macit Fahri. Beyrut: Daru'n-Nehâr, 1991.

İbn Tufeyl. *Hay bin Yakzan.* çev. Y. Ö. Özburun vd. İstanbul: İnsan Yayınları, 2019.

Keklik, Nihat. *İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı 2*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1970.

Kelikli, Murat. "The Fourth Figure in Aristotle". *Entelekya Logico Metaphysical* Review. Vol 2 (2018): 75-98.

Maimonides. *Delâletü'l-Hâirîn*. çev. Osman Bayder-Özcan Akdağ. Kayseri: Kimlik Yayınevi, 2019.

Montada, Josef Puig. "Endülüs'te Felsefe: İbn Bâcce ve İbn Tufeyl". *İslam Felsefesine Giriş*. ed. Peter Adamson-Richard C. Taylor. çev. Cüneyt Kaya. İstanbul: Küre Yayınları, 2008.

Özpilavcı, Ferruh. *Fârâbî'nin Önerme Anlayışı*. İstanbul, Litera Yayıncılık, 2018.

Peters, Francis, E. *Antik Yunan Felsefesi Terimler Sözlüğü*. çev. Hakkı Hünler. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2004.

Rescher, Nicholas. *İslam Mantık Tarihi*. çev. Ahmet Kayacık. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2018.

Şensoy, Sedat. "Taʿlikāt." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 39/508-510. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.